

УДК 821.161.2: 82-1

ББК 83.3 (4Укр)6

СОЦРЕАЛІЗМ І ПРИНЦИП ТОТОЖНОСТІ У РЕФЕРЕНТНІЙ ЛІРИЦІ

О. С. Деркачова

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. (0342)59-60-74;
e-mail: olga_derkachova@ukr.net*

У статті розглянуто особливості української референтної лірики. Дослідження ґрунтується на традиційному у соцреалістичній традиції принципі тотожності. Визначено особливості уявної референції, а також проаналізовано принципи зображення світу реального та ідеального у поетичних творах означеного періоду.

Ключові слова: референтна лірика, соцреалізм, принцип тотожності, референція, уявна референція.

У тоталітарній естетиці ХХ століття культурна ідентифікація визначалася соціальною приналежністю, а соціальний суб'єкт детермінувався як колективний і такий, що повинен мобілізувати всі сили для утвердження своєї абсолютної волі та істинності. Тому тоталітарна культура постає в образі великого колективного стилю [1, 41].

Соцреалістична література, що належить до тоталітарної, на сьогодні є предметом активного вивчення сучасними та зарубіжними літературознавцями, що по-новому осмислюють її надбання. Мета нашого дослідження полягає у визначенні особливостей принципу тотожності в українській соцреалістичній ліриці, яку ми визначаємо як референтну.

Досліджуючи джерело становлення соцреалізму, Л.Булавка виділила такі його особливості: метод соцреалізму як продукт директивного походження, соцреалізм як наслідок вітчизняної та світової історії, соцреалізм як результат суспільних процесів у радянській культурі, соцреалізм як наслідок певної єдності «верхів» і «низів», соцреалізм як підсумок розвитку певних художніх і культурних процесів [2, 43-45].

Тотожність є одним з принципів у побудові образів соцреалістичної лірики, яка мала на меті подати свій світ відносно точною копією світу реального. Естетика тотожності визначається двополюсністю, де на одному з них – «застиглі системи персонажів і вічних образів, на іншому – розкутість, імпровізація художньої творчості, намагання всю різноманітність живого матеріалу вбгати під комбінацію знайомих читачеві формальних елементів» [3, 28].

О.Астаф'єв сформулював такі характеристики референтного художнього образу:

- 1) синтетичність (створений з комплексу чуттєвих сприймань, де переважаючими є зорові враження);

- 2) означене й означуване не сформовані і не розділені;
- 3) зв'язок міцніший з об'єктами дійсності, а не з категоріями смислу;
- 4) ці образи побутують у суспільній свідомості;
- 5) образ є моделлю дійсного об'єкта, але не збігається з ним цілковито [3, 28-29].

З семіотичного погляду, на думку Т.Гундорової, соцреалізм «використовує найнижчий рівень арбітрарності, тобто він припускає іконічну схожість між реальними об'єктами та знаками, які їх позначають. Знаки служать метонімічними образами-кодами певного типу характерів, подій і ситуацій, які клішуються і повторюються з тексту в текст. Іконічні знаки при цьому персоніфікують абстрактні поняття, такі, як партійність, класовість, ідейність, патріотизм тощо, та перетворюють їх у певного роду оповіді (наративи), які так само можуть тиражуватися, переходити з тексту в текст» [4, 170-171].

Принципом буття утверджується соціалізм, сенсом життя - комуністичний рай, характер буття – оптимізм.

Варто наголосити, що лірику 50-х років ми визначили також і як уявно референтну. Сам термін «соцреалізм» підказує таке визначення, оскільки він означає реалізм, який з одного боку, був у літературі, а з іншого – був відсутнім саме як художній метод. Проголошення тогочасної літератури як реалістичної вводило в оману реципієнта. Йому подавали знак, насправді нереальний, але словом «реалізм» переконували, що знак цей є справжнім. Соцреалізм часто міг виходити з ідеального образу, якому він уподібнював реальність.

Л. Булавка зазначає, що сама соціалістична ідеологія містить у собі два суперечливих начала, одне з яких – «царство необхідності», інше – «царство свободи» [2, 70]. Тобто маємо водночас знаряддя тиску на художника і творчий принцип, метою якого була ідея створення ідеального світу.

Отже, загалом можна виділити дві особливості такої референції: власне референтна лірика та уявно референтна.

Для першої характерне намагання копіювати дійсність, зафіксувати певні політичні явища, що нагадує газетні хроніки.

Друга – подає ідеальну картинку, яку реципієнт сприймає як копіювання дійсності, бо ж це література соцреалізму. Але насправді соцреалізм у такому вияві із реалізмом немає нічого спільного. Проте його можна визначити як своєрідну систему, зразки якої знаходимо і у сучасній літературі, звичайно, що зі зміненим ідеологічним аспектом.

Абстрактні ідеї боротьби за комуністичний рай підтверджуються шляхом протиставлення свого та їхнього, а також конкретними життєвими прикладами, які виключають альтернативу вибору. „Своє” порівнюється з „чужим” через виведення чужого як негативу:

(...) Є спокій героїв. І спокій нікчем,
Є спокій свого благоденства заради,
Який балансує над прірвою зради, –

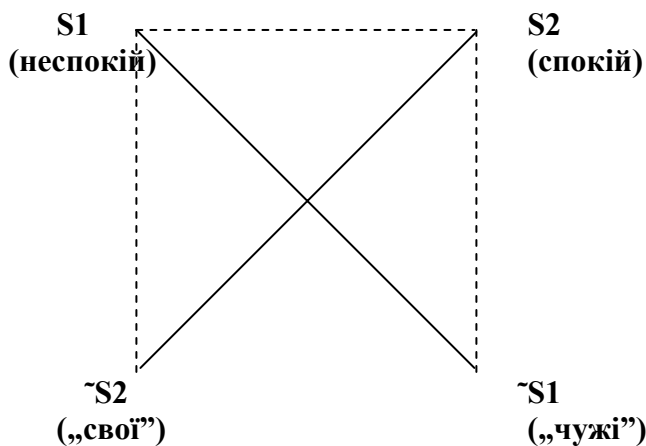
*Прибічник хистких компромісних начал
В стосунках людини із лезом меча.
У нього велика і давнішня паства –
Його превелебність всесвітнє міщанство.
П'є пиво баварське і смокче ель
Здрібнілий розмножений Пантагрюель (...)
Ну як тут не гладшати навіть від думки,
Що ти з мільйонерами ділиш прибутки,
Ну як тут дозволить собі хоч на мить –
Бодай і від сорому почервоніть?!
Він хоче прожити, сховавшись від бурі
За спину трухлявих своїх гінденбургів (...)*

Автор змальовує життя звичайного обивателя, чужого радянській людині, для якого власний спокій – найголовніше, переконуючи, що цей образ тотожний образу реальному. Водночас авторська іронія має викликати у реципієнта негативне ставлення до зображуваного ним героя, оскільки він не має нічого спільного з радянською людиною, не здатною бути байдужою, дбати про свій комфорт і спокій. Зрештою, автор ставить риторичне питання:

*... Ви хочете знову спокійними бути?
Прощать піночетам, адольфів забути?
Щоб ситі вовки були й цілі вівці?
О будьте ж ви прокляті, „чесні” убивці! [5, 13]*

Позиціонується ідея про спокій як негативну рису для радянської людини та ідея вічної боротьби. А байдужість для автора тотожна злочину, тому він і називає тих, хто, на його думку, нічого не робить, чесними убивцями. Для героїв спокій – це боротьба, для ворогів спокій – це байдужість. Цікаво, що свою увагу автор зосереджує не на героях, а на ворогах.

Антагоністичні образи витримано у дусі соцреалістичної традиції – чіткий поділ на чорне і біле, добро і зло, що видно і у семіотичному квадраті:

Маємо дві опозиції – „неспокій – спокій”, „свої – чужі”. У тексті уваги більше зосереджено на позиції ~S1 - S2. Але вони логічно підштовхують нас до моделювання ситуації: якщо є негативні „чужі”, то є позитивні „свої”, а риси, протилежні тим, якими характеризують „чужих”, будуть позитивними для „своїх”.

Цікавим є розподіл ролей в аналізованому тексті: авторське „я”, „чужі” „ви”, що одночасно можна розуміти і як звернення до „чужих”, і як звернення до „своїх”. Є „ті, що говорять” і „ті, що діють” (П. Рікер). Авторське „я” – той, хто говорить. Він дає поради, навчає тощо. Свою теорію моралі він демонструє на прикладі життя „чужих”, а для більшої реалістичності використовує образи реальних історичних осіб, що у радянського реципієнта повинні викликати негатив: „піночети”, „адольфи”. Метою соцреалізму, на думку В.Тарасова, є перевиховання особистості [6] поряд з творенням нової реальності. Отже, поезія повинна виконувати естетично-ідеологічні задачі, що власне маємо у цьому тексті.

Одним з етичних намірів референтної лірики є намір „доброго життя” (П.Рікер) на основі певних оцінок і настанов і показ його як реального у творах. Поняття „доброго життя” полягає у відсутності потреби самооцінки [7, 206]. Література соцреалізму не лише акцентує на цьому понятті, вона ще й створює ідеальну картинку, яку видає за реальну, переконуючи, що саме таким і є справжнє життя. Тут принцип тотожності спрацьовує по-іншому: реальність $\neq$ текст = реальність. Саме це і дає нам підстави говорити про уявну референцію, коли автор переконує у правдивому відображенні дійсності, і про принцип уявної тотожності.

Одним з варіантів тотожності у референтній ліриці є спроба чіткого і докладного опису реального життя („погане життя” – „добре життя”). Оскільки лірика 50-х років є повоєнною, то частими є описи-спогади війни і життя під час неї:

*Ви уявіть собі: в колгоспі
Самі лиш діти і жінки,
І хліб залишився в покосі,
І сніг сибірський – на валки.
А за снігами, за снігами
Війна і голод, кров і тил,
А за сибірськими жінками –
Останній тил, останній тил... [5, 15]*

*А класний винахідник Колька
Зробив чорнило з бузини.
І гордо розливав черговий
У нашій школі для усіх
Живий, неначе кров, червоний,
Її терпкий, граячий сік [5, 17].*

*Голодні села України.
Міняльників сумні візки.
Усі перемішались ціни,
Але не цінності людські.*

*За шапку – деруни в узварі,
 Чи грудку цукру – за халат... [5, 19]
 І ходить жінка по городу
 І поле сапкою пасльон.
 (...)Огудиння зрізає пишне
 І викида у бур'яни... [5, 21]*

Ці вірші є своєрідними образками або хроніками про життя під час війни поза фронтом. У них важить лише факт. Важливо ототожнити поетичний світ з тим, що був колись. Відповідно роль митця – не дати забути про ці події, якомога точніше і правдивіше їх змалювати. Вони ідеально вписалися у дискурс поствоєнного суспільства, адже відтворювали не лише картини війни, а й теперішнього миру. Під час війни й одразу ж після неї перед радянською культурою „постало завдання створити переконливу пояснювальну модель політичної та військової ситуації” [8, 217]. Надалі метою літератури став показ відбудови радянської держави, миру з пам'яттю про війну.

Поряд залишається незмінною ідея увіковічення та возвеличення з притаманним для соцреалізму монументалізмом. Маємо образ героя, що переміг, що вижив. Але у цитованих текстах – це вже не герой-воїн, а герой-народ. Автор начебто не наділяє його надзвичайною силою, але весь час наголошує, що їхня праця, їхня стійкість – не менш героїчні, аніж битви на фронті:

*О ні, вони не марно мерзли!
 Для кожної, як рідний син,
 Був той, що з сочень, тисяч щезлих
 Живий знаходився один.
 І лаштувалася в дорогу
 Тоді із них котрась одна...
 О всенародна допомога
 І всенародная біда,
 Як ти піднесла і розкрила
 У лихолітті, серед тьми
 Той непорошуний і незримий
 Зв'язок між нашими людьми! [5, 19-20]*

Тема війни, як ми вже зазначили, була доволі популярною, оскільки зверталася до героя-переможця і писалася про героя-переможця. Війна – це зло, але це і те, що випробувало людські почуття. Це виграшне тло, на якому можна було вигідно показати як героя, так і антигероя. Між свідомістю читача і текстом виникає такий зв'язок:

- 1) Війна (те, що у тексті) – мир (те, що читач має тепер)
- 2) Люди-герої, що пережили війну (у тексті) – позиціонування себе як одного з них, з подальшим автогероїзмом.

У такій ліриці наявна бінарність минулого і майбутнього:

*Червоний Марс над селищем горить,
 Над шелестом дубових верховіть,
 Мов кинута у ніч війни ракета.*

*Червоний Марс над селищем горить:
Для наших предків – вісник лихоліть,
Для правнуків розвідана планета.*

Червоний Марс над селищем горить [9, 45].

У цій поезії протиставляється минуле і майбутнє. Минуле – воєнне, тривожне, майбутнє – щасливе. Для минулого Марс – наче воєнна ракета, передвісник лихоліть. Для майбутнього Марс – добре вивчена планета. Автор наче стоїть поміж минулим і майбутнім. При чому у майбутньому він певен так само, як і у минулому. Знову ж таки маємо завуальовану віру у краще життя: освоєння космосу, вивчення планет тощо. Також варто не забувати, що на той час ученими серйозно висувалася теорія про життя на Марсі, тому саме ця планета зринає як розвідана. Уявна референція полягає тут у відтворенні явищ, знайомих тодішньому реципієнтові. Власне ота „знайомість” була більш ваговою, аніж сама реальність.

Як бачимо, об’єкт дійсності у референтній ліриці важить більше, ніж категорії смислу. Але він скерований у тексті на розуміння і відчитування цих смислів. Самі образи беруться із тогочасної суспільної свідомості (війна, героїзм, „свої”, „чужі” тощо). Категорії смислу можуть переважати у гіперболізації зображуваного:

Мене ніщо не змусить збочити

З дороги, обраної раз:

Ні лестунів химерні почесні,

Ні жовчний біль старих образ.

Хвала нещира димом здимиться,

Образи теж забуду я,

Та не затьмариться, не зміниться

Любов і зненависть моя [9, 41]

У цьому творі наявна вже згадувана нами автогероїзація, категоричність суджень, наявність чіткої опозиції: любов – ненависть, добро – зло, вороги – герої, своє – чуже. Автор говорить про абстрактний образ ворога, але кількома штрихами дає зрозуміти, що йдеться про війну 1941-45 років:

Мене навчили вдови й сироти,

Яких на смерть вони вели;

Мене навчили задротовані

Пекельні їхні табори... [9, 41]

Принцип уявної тотожності виникає в такий спосіб: герой-переможець, герой-народ потребує поета-героя, який повинен правдиво відтворити життя і визначити свою життєву позицію, тобто сама реальність проковує появу таких образів у літературі. Тобто об’єкт дійсності визначає категорії смислу, образ відповідно береться із суспільної свідомості.

Виникнення нового образу відбувається таким чином: або він стає тотожним моделі дійсного об’єкта, або створюється образ, ширший за

нього, який, створений у дусі соцреалістичної традиції, означається також як реалістичний. Тотожність у цьому випадку є уявною.

Отже, референтна лірика передбачає наявність принципу тотожності, а риси соцреалізму у ній провокують появу принципу уявної тотожності, коли уявна дійсність видається за реальну. Реципієнт отримує готову матрицю, а поезія повинна була відповідати їй, що й визначало її референтність. Цей принцип є основним у ліриці такого плану, адже вона належить до періоду соцреалізму. Він передбачає відносну подібність означення та означуваного, орієнтацію у моделюванні художнього світу на суспільну свідомість. Якщо об'єкт дійсності ширший за категорії смислу із переважанням зорових вражень (наприклад, образки з життя за часів війни), то можемо говорити про тотожність. Якщо ж він вужчий за ці категорії, провокується суспільною свідомістю, то зорові враження поступаються синтетичності, а він сам моделюється за принципом уявної тотожності.

Література

1. *Устюгова Е.Н.* Культура и стили / Е.Н.Устюгова // Метафизические исследования. – 1997. Выпуск 5. Культура. – С. 32-45.
2. *Булавка Л.А.* Социалистический реализм: превратности метода / Л.А.Булавка. – Москва: Культурная революция, 2007. – 272 с.
3. *Астаф'єв О.Г.* Лірика української еміграції: Еволюція стильових систем / О.Г.Астаф'єв. – Київ: Смолоскип, 1998. – 314 с.
4. *Гундорова Т.* Кітч і література. Травестії / Т.Гундорова. – К.: Факт, 2008. – 284 с.
5. *Третьяков Р. С.* Меридіани крізь серце / Р.С.Третьяков – Київ: Дніпро, 1975. – 174 с.
6. *Тарасов В.* Сущность различия авангарда и соцреализма / В.Тарасов // www.viperson.ru
7. *Рікер П.* Сам як інший / П.Рікер. – Київ: Дух і Літера, 2002. – 458с.
8. *Захарчук І.* Війна і слово (Міліарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) / І.В. Захарчук. – Луцьк: ПВД „Твердиня”, 2008. – 406 с.
9. *Муратов І.* Твори: В 4-х т. Т. 1. / І.Л.Муртов. – Київ: Дніпро, 1982. – 415 с.

Стаття надійшла до редакційної колегії 12.03.2009 р.

Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Голодом Р.Б.

**SOCREALISM AND PRINCIPLE OF IDENTITY
IN REFERENT LYRIC****O. S. Derkachova**

*PreCarpathian National University by V. Stefanyk,
Ivano-Frankivsk, st. Shevchenko, 57; tel (0342)59-60-74;
e-mail: olga_derkachova@ukr.net*

The article deals of the feature of the Ukrainian referent poetry. Research is based on to traditional in socrealistic tradition principle of identity. The features of imaginary reference are determined. The principles of image of the world real and ideal in poetic system are analysed.

Key words: *referent lyric, socrealizm, principle of identity, reference, imaginary reference.*